

CZINGEL SZILVIA

„Pest, feketére fest...”

A megbélyegzés mítoszai:

a Budapesten szolgáló házicselédek megítélése a higiénia,
a tisztálkodás és a szépség tekintetében

„Általában véve a polgárosodás hozta magával a testápolás fontossá válását, ami természetesen igen eltérő időben hatolt be a társadalom egyes csoportjainak az életébe. Önmagában a polgári cseléd tartás is az egyik jele és indítéka a polgárság higiéniaival szembeni növekvő igényességének, hiszen éppen a cselédek feladata volt e higiénikus körülmények megteremtése és fenntartása.”¹

Parasztasszony és cselédlány

Írásomban egy eddig kevésbé kutatott aspektusból mutatom be a két világháború között Budapesten szolgáló házicselédek megítélését a higiénia-tisztálkodás-szépség tekintetében. Korabeli sajtócikkek, reklámok, a témával kapcsolatban készített oral history interjúk és írásos visszaemlékezések alapján megvilágítom azt az ellentmondást, amely a „piszkos cseléd – tiszta nagysága” mítoszt jellemezte. Emellett foglalkozom a falujukba visszatérő lányok kiközösítő fogadtatásával, ami épp a tiszta–piszkos relációjában jelentkezett.

Elöljáróban megjegyzem, hogy a cselédek Budapestre kerülésük előtt a fővárosi szokásoktól teljesen eltérő tisztálkodási

¹GYÁNI Gábor: *Család, háztartás és a városi cselédség*. Budapest, 1983. 202.

normák között éltek. Gyakorlatilag addig nem láttak fürdőszobát, nem is tudták használni. Ha megnézzük a statisztikákat, láthatjuk, hogy a századfordulón még a nagyobb vidéki városokban is elenyésző a fürdőszobák száma, a falvakban pedig még sokáig szinte ismeretlen.² Kivétel Budapest: lassan nő, majd az 1930-as évekre jelentősen megugrik a fürdőszobás lakások aránya.³

Egy korabeli visszaemlékezés nagyon szépen mutatja be ezt a jelenséget. A történetre egy Kunszentmiklósról Budapestre költöző középpolgári család tagja így emlékszik vissza: „Szülikét egyszer sikerült lelke mélyéig megbotránkoztatnom, majd bűnbe vinnem. Akkor már felnőtt számba mentem. Édesanyám elutazott, és nekem kellett volna vezetnem a háztartást. Én azonnal átadtam a marsallbotot Szülének és Böskének, mondván, hogy ügyis jobban értenek hozzá. Egyetlen utasítás, amit kiadtam egy szép nyári nap délutánján, hogy fűtsenek be a fürdőszobában, és fürödjének meg. Szülében bentrekedt a szó, Böske szemérmesen pislogott. Mivel nem tágitottam, megfürödtek. Utána azt mondták, hogy igön-igön jó vót. Szülét a bába fürösztötte meg utoljára.”⁴

Az 1927-es cselédstatisztika, amelyet Gyáni Gábor ismertett elsőként, a következő adatokat rögzítette a cselédek tisztálkodásáról. A cselédek kevesebb mint tizedrésze egy hónapnál hosszabb időközönként fürdött; egynegyede havonta egyszer; egyötödük kétszer; harmaduk pedig hetente egyszer tisztálkodott. Tehát: a cselédek jó része mai fogalmaink szerint is rendszeresen, hetente-kéthetente tisztálkodott, a többiek viszont jóval ritkábban.⁵ A cselédek közel 70%-a fürdött a tisztasági fürdőkben. A maradék (20 000) a kiszolgált család fürdőszobájában fürödhetett.

² VISI LAKATOS Mária: Élet egy régi pécsi polgárcsaládban. In: *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. 1992. 121–138.

³ VIGH Annamária: Egy polgárlakás Budapesten. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. XVII. 1998. 77–85.

⁴ Baráth Béláné Kunszentmiklóson, majd később Budapesten élt. Peterdi Vera gyűjtése.

⁵ GYÁNI Gábor: i. m. 203.

A cselédeknek a tisztálkodásra fordított idejét nem határozták meg úgy mint a napi munkára fordított időt. Az egyik, cselédet tartó adatközlő világosan megfogalmazta: „Azt nem tudom, hogy mikor fürödtek a cselédek.” Ebből kifolyólag mindenki akkor tisztálkodott, amikor éppen tudott: általában este, amikor már mindenki lefeküdt, vagy korán reggel, illetve akkor, amikor a ház urai nem voltak otthon.

Mint már említettem, a legtöbb cselédlány az elszegődés során találkozott először fürdőszobával. Használatára meg kellett tanítani, ami olykor nem volt olyan egyszerű. Persze a munkaadók közvetlenül is szorgalmazhatták cselédek gyakori tisztálkodását, amire többnyire tisztasági fürdőkben kerülhetett sor. A lakás „tisztá” fürdőszobájában a piszkos cselédnek nem nagyon volt helye. Két fogalmat mindenképpen szét kell választanunk, ha a tisztálkodás rendjét be akarjuk mutatni: a mosdás ugyanis nem tévesztendő össze a fürdéssel. A cselédek higiénés szokásaikban a falun tanult és rögzült normákat képviselték, amelyeknek egyik fontos eleme a külvilág felé mutatott „reprezentációs” tisztálkodási rendszer volt, a külső elvárásokhoz igazodás. A munkaadók részéről a rendszeres tisztálkodás megkövetelése mindenképpen hatással lehetett a későbbi falusi életre is. E nevelő ráhatás már csak azért sem lehetett kizárt, mert a viselkedési útmutatók, illemszabály-gyűjtemények fenn hangsúlyozták a cselédet tartó háziasszony ilyen irányú felelősségét.⁶

Ez sajátos tisztálkodási rendszert eredményezett, amely egyrészt a hozott, másrészt a tanult tudást ötvözte. Az „új” tisztaságra nevelés nem volt mindig konfliktusmentes. Egy cselédet tartó adatközlő a következőképp fogalmazott: *„Emlékszem, volt olyan cselédlány, aki nem akart a fürdőszobában fürdeni, nem is tudta, hogy hogyan kell. Csak a konyhában, lavórban. Anyám hiába mondta neki. A cselédek nálunk általában nagyon kikapálódtak, náluk nem volt divat mosakodni.”*⁷ Persze a cseléd a polgárság magasabb szintjén mindig megmaradt a „piszkos” megtestesítőjének. Az alkalmazottat tartó interjúalanyok gyak-

⁶ Lásd például a polgári középosztálynak készült *Új idők illemkódexét*. Budapest, 1930. 135.

⁷ Saját gyűjtés. Máthé Júlia jómódú orvoscsaládban nevelkedett.

ran jellemezték így egykori cselédeiket: „*A szakácsné, a szobalányok, a mindenesek elég büdösek, csámpásak voltak, zsírfoltos volt a ruhájuk, nem igazán fürödtek azok.*”⁸ Nem is lehetett ez másképp, hiszen a piszkos munkára fogadták fel őket, a házon belül a legpiszkosabb terekben dolgoztak (konyha, mosókonyha), a legeldugottabb helyen laktak (cselédszoba, konyha). Csak a cselédlépcsőt használhatták, „*mert a piszkos cseléd ne járjon az uraknak letakarított szép bársonyszőnyegen*”. Ezért az elkülönülést demonstrálva a házon belül külön higiénés tereket alakítottak ki számukra, vagy ahol erre nem volt mód, a higiénés szükségletek elvégzését a házon kívülre kényszerítették a polgárasszonyok.

A polgárság higiénéjével kapcsolatos igényessége a cselédekre is kiterjedt. A nagyságák feladatmegoldásként fogták fel a cselédek tisztaságra nevelését, amely több-kevesebb sikerrel járt. Sokszor maguk a háziasszonyok fürdették meg őket a kádban. Adatközlőmtől a következő jellemzéseket kaptam erről: „*Voltak aztán olyanok is, akik egész szépen megtanultak fürödni, és szépen kikupálódtak. Kellott is nekik, mert anyám nem tűrte volna el. A cselédek vagy korán reggel, vagy késő este mosakodtak, csak akkor, amikor már mindenki megfürdött.*”⁹

Érdekes megfigyelnünk: míg egyrésről a polgári családnak igénye volt arra, hogy a cseléd megtanuljon tisztálkodni a polgári értékrend szerint, polgári tisztasági normákkal, addig a gyakorlatban a gazdák gátakat szabtak ennek, lásd s tisztasági fürdőket vagy a tisztaságra fordítható idő és eszközök minimális meglétét.

A fürdéssel kapcsolatos hiedelmekről kevés adatunk van, mégis tudunk idézni néhányat: „*Fürdés előtt a fürdővízzel keresztet kell vetni, hogy a vízbe ne füljünk bele. Én azt hittem, hogy a kádban a víz is olyan mély. Nem nagyon szerettem a kádat, mindig féltem. Jobb volt a lavórban mosdani*” – idézi az egykori cselédlány.¹⁰ Nagyobb ünnepek előtt viszont mindig meg-

⁸ Uő.

⁹ Saját gyűjtés. Endrei Istvánné visszaemlékezése.

¹⁰ Saját gyűjtés. Szabó Mártonné Földesről érkezett cselédkedni Budapestre. Itt ment férjhez, és nem tért vissza falujába.

mosakodtak. A nagypénteki mosdásnak ugyanúgy kitüntetett szerepet tulajdonítottak a városi szolgálatban, mint falun. Ez elmondható a karácsony kapcsán is.

A cselédeknek főzés, tésztagyúrás, vasalás előtt, illetve zöldségpucolás, mosogatás, tűzrakás után kötelezően kezet kellett mosniuk. Előfordult azonban éppen a tűzrakás esetében, hogy csak a kötényébe törölte meg a kezét a cseléd. A WC-használat után is kötelező volt kezet mosni. Egy cselédeknek szóló újság havi egy-két fürdőt ajánlott nekik. A megkövetelt minimális tisztálkodás továbbá: kézmosás minden munka után, lábmosás hetenként, hetente körömvágás, fehérneműváltás, harisnyát hetente kétszer illett váltani.¹¹

A cselédekkel foglalkozó kutatásokban, valamint a saját gyűjtéseim során is gyakran számoltak be a cselédek szexuális kiszolgáltatottságáról.¹² Köztudott tény, hogy a család fiatal férfi tagjai, gyakran az anya tudtával éppen a cseléddel kialakított szexuális viszony kapcsán szerezték meg első tapasztalataikat. Ezt megnehezítette, ha a cseléd nem volt elég tiszta. Granasztói Pál erről így ír: „Olyan azonban, aki nekem is tetszett, csupán egy akadt köztük – talán cigánylány –, fekete, mint a szeder, égőszemű, tűzpiros, duzzadt szájú, de én csak néztem, nézegettem, amint fehér kötényben és szobalányruhában felszolgált, vagy reggel lomposan, de talán még kívánatosabban takarított. Képzeletemben gyakran vele voltam, de a valóságban tőle is mindig visszariadtam. Ennek a visszariadásnak sok oka lehetett. Homályos félelem attól, hogy mosdatlan, közelebbről talán rossz szagú is, a cselédszobától, amiről tudtam, hogy bűdös, mert csak kis világítóaknára nyílt, nedves és sötét volt, meg hogy mit mondjak neki, miről beszéljek vele.”¹³

¹¹ *Cselédűjság*, 1905.

¹² A városi cselédek imázsáról a szocialista időszakban Tóth Eszter Zsófia írt bővebben. Lásd Mancsi és Franciska – a cselédlányokból munkásasszony vagy rendőr lesz? A városi cselédek imázsai a szocialista időszakban. In: *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Szerk.: BÓDY Zsombor, HORVÁTH Sándor, VALUCH Tibor. Argumentum-Budapesti Történeti Múzeum-56-os Intézet, Budapest, 2010. 235–244, VÁGI Gábor: Cselédnek lenni. *Valóság*, 1981/2. 49–58.

¹³ GRANASZTÓI Pál: *Ifjúkor a Belvárosban*. Budapest, 1965. 162.

Itt jegyzem meg, hogy a faluról felhozott ládát, amelyben a cseléd személyes holmijai voltak, a legtöbb polgári házban nem engedték a szolgálat alatt használni. Nem találták ugyanis elég tisztának és higiénikusnak.

Minden társadalmi réteg tagjaira általánosan jellemző volt, hogy ha valaki hivatalos helyre vagy orvoshoz ment, mindig megmosakodott és fehérneműt váltott. Tisztálkodtak akkor is, amikor a külvárosi kerületekből valamilyen okból bementek a belvárosba. Például az egyik mosónő adatközlőm mondta el, hogy amikor bement az „urakhoz” a XIII. kerületből a Ráday utcába mosnivalóért, és amikor visszavitte a tiszta ruhát, mindig megmosakodott, megfésülködött és tiszta ruhát vett, hogy lássák: olyan szép tiszta, hogy csakis tisztán moshat. Ilyen alkalom volt például a cselédek kimenője is. Adatközlőm elmondta: „A cselédek kimenőjükkor, ugyan ha nem is mindig mosakodtak meg, de tiszta ruhát igyekeztek venni, hogy jobban tessenek a katonatiszteknek, és ha esetleg „komolyabb dologra” kerül sor, ne legyenek bűdösek és mocskosak. Ritkábban mosakodtak, mert ha mosakodtak, akkor azt mondták, hogy kurválkodni megy.”¹⁴

A magyar történetírás kitüntetett figyelmet szentel a magyar középosztály társadalomtörténeti bemutatásának. A réteggel foglalkozó kutatók egyöntetű véleménye az, hogy a polgári családmodell nem nélkülözhetette a háztartási alkalmazottat. Sokkal kevesebbet tudunk viszont egy speciális rétegről, amelynek tevékenysége egyrészt szorosan kapcsolódott a városi polgárság felső és középső rétegeiben végbemenő életformaváltáshoz, másrészt viszont eltért a cselédekétől. A mosónőkről van szó, akiket gyakran szintén cselédekként emlegetnek. A mosással kapcsolatos higiénés szokásokról szinte csak szóbeli anyag és a külföldi szakirodalom tanúskodik.¹⁵

¹⁴Saját gyűjtés. Nagy Tamásné közlése.

¹⁵Franz BERTRICH: *Die Kulturgeschichte des Waschen*. Berlin, 1989, Franz BERGER S.-Christiane HELLER: *Von Der Waschfrau zum Fraulein vom Amt Frauenarbeit durch drei Jahrhunderte*, 1997. Wien; Helen GRÜN: *Wasche waschen*. Volkskunde aus dem Lebenstraum der Donau. Wien, 1978; Margot SCHINDLER: *Nagymosás*. Az Osztrák Néprajzi Múzeum kiállítás anyaga. Budapest, 1983.

Nagyon nehéz elválasztani a mosónőket a cselédektől, hiszen hasonló tevékenységet folytattak, mégis sok mindenben különböztek cselédtársaiktól. Gyáni Gábor is a cselédekhez sorolja, amikor a munkatevékenységük alapján rangsorolja őket. Valóban „kiszolgáló” személyzethez tartoztak, noha az adatközlők mindig külön említették és elhatárolták őket a cselédektől. A mosónők saját magukat nem tartották cselédnek. Az is tény viszont – és ezért Gyáni Gábornak is igaza van –, hogy sok helyen a cseléd is mosott. Alig tudunk valamit a mosónők tisztálkodási szokásairól; mindenesetre életmódjuk kevésbé tért el a hagyományos, parasztinak mondott életstílustól, mint a cselédeknek. Talán még annyi belelátásuk sem volt a polgári életvitel e szférájába, mint azoknak. Általában nyomorúságos körülmények között éltek, a tisztálkodásra és a ruhatisztításra külön terük nem volt. Ahogy ez paraszti környezetben megszokottnak számított, a mosakodási funkciót részben a ház centruma, vagyis a konyha töltötte be, részben a városi tisztasági fürdők. Az a társadalmi réteg, ahonnan a mosónők származtak (a legszegényebb munkásréteg), még ez utóbbi szolgáltatást sem tudta igénybe venni, csak kivételes esetben, pl. egy nagyobb betegség után. A fürdőjegyet a havi kiadások mellett ritkán tudták megvenni. A mosakodás a konyhában, lavórban, a boltban vásárolt ún. *szarvasszappannal* történt, ami a korban az egyik legkedveltebb szappanmárka volt, különösen az alacsonyabb társadalmi rétegek körében. Gyakori volt a háziszappan használata is. A tisztálkodás rendje megegyezett a parasztinak mondhatóval. Érdekes paradoxon, hogy a mosónőket általában mégis tisztábkaknak tartották a cselédeknel. Ők voltak azok, akik a piszkos ruhákat „tisztává tették”. Falun csak nagyobb ünnepek előtt fürödtek, főleg szapulókádban – ez városon nem nagyon volt jellemző, hiszen itt közös tulajdonú mosókonyhák voltak. Fürdésre gyakran használtak cinkkádát is. Ez sokszor az udvaron állt, s általában egy család tulajdona volt, amit aztán kölcsönkértek mások is. Hajat kéthetente ecettel, szappannal, citrommal, később olcsóbb hajsamponnal mostak. Fogat, ha nem is minden nap, de elég rendszeresen tisztítottak. Nem volt mindenkinek külön fogkefeje. Fogmosásnak számított a száj kiöblítése is.

Kulturális értékrend

„Piszkos cseléd – tiszta nagysága, tiszta cseléd – piszkos nagysága.” Miről van itt szó? A „tisztaság” fogalma hol helyezkedik el egy adott közösség kulturális értékrendjében? Milyen összefüggésben áll a test ápolása a ruházat és az élőkönyezet gondozásával? Kikre, hogyan és milyen mértékben hatott az 1920-as években végbement „tisztasági forradalom”? Fontos azonban itt megjegyeznünk, hogy a „tisztaság” fogalma korántsem definiálható könnyen és egyértelműen. Az egyes közösségekben érvényesülő normarendszerek korántsem tartalmaztak ebben a vonatkozásban valamiféle univerzálisnak tekinthető értékeket. Éppen a *tiszta*, illetve *piszkos* viszonylagossága a legszembetűnőbb tény. Ebből a szempontból különösen tanulságosak azok a válaszok, melyeket a „tisztaság” definíciójaként adtak meg a megkérdezettek. Érdekes megfigyelni a cselédként dolgozó tehát paraszti sorban élő és a városi polgári életmódot élők közötti hasonlóságokat és eltéréseket.

PARASZTI	POLGÁRI
„Az volt piszkos, aki bűdös volt.	„Az volt tiszta, aki mindennap megmosta az arcát és a hónalját.”
„A tisztaság az szép.”	„Az számított tisztának, aki Odollal mosott fogat.”
„A tiszta ruha olyan, mint a hó.”	„Az volt tiszta, ami fehér volt.”
„Ami szürke vót, az már piszkos vót.”	„Olyan szépek és tiszták voltunk, mint a virágok.”
„A véres ruha, meg a zsebkendő nagyon piszkosnak számított.”	„A legpiszkosabb ruha a véres ruha.”
„Olyan piszkos volt, mint a cseléd.”	„Mindennap mosakodtunk, de a lábszag a villamoson hozzátartozott a mindennapok realitásához.”

A válaszokból az is kitűnik, hogy a cselédet sztereotipikusan a piszkosság és a lazább erkölcs megtestesítőjeként ábrázolták. Azok a szimbolikus határok, amelyek ezt a tényt kívánták demonstrálni, az élet számos területén megnyilvánultak. Ilyen volt pl. a cselédszoba elhelyezése a lakás legeldegottabb, legsötétebb és legpiszkosabb helyén; a házon belül elkülönülő cselédlépcső kötelező, illetve csak a számukra kijelölt, lakáson kívüli WC használata; a fürdőszobai tisztálkodás megtiltása; a konyhában étkezés stb. Ezt a szimbolikus különbséget figyelhetjük meg pl. az áruházi katalógusokon, ahol külön feltüntetik pl. a cselédágyneműt, jól megkülönböztetve az úri ágyhuzattól; e megkülönböztetésnek természetesen az volt a lényege, hogy a cselédágynemű mindig rosszabb minőségű és dísztelegebb darabokból állt.¹⁶ De elmondható ez a cselédbútorokat is tartalmazó bútorkatalógusokról is.

Annak ellenére, hogy a korban óriási fellendülés következett be a test felfedezése kapcsán s általában a higiénia terén, mai szemmel mégis azt kell mondanunk, hogy a „tisztaság” fogalma még mindig a „látható” részek felé irányult, mint a ruha, vagy a lakókörnyezet. A látszattisztaság fontossága olyannyira domináns, hogy pl. a takarítás vagy a mosás iránti tisztaságigény presztízskérdés lesz. Ez megnyilvánulhatott például az eszközészlet mennyiségében, a mosogatásnál, a mosásnál vagy a tisztálkodásnál használatos tárgyak (szappan, vödör, kefe, törülköző stb.) szétválasztásánál. A fürdés aktusát titkolózás övezte. A test tisztaságának fontossága csak bizonyos testrészeknél került előtérbe (felsőtest, fog), viszonylag szűk társadalmi körben. A test felső (tiszt) és alsó (tisztátalan) részeinek elválasztása erősen domináns volt. „Jellemző volt az, hogy csak a fejtől derékig mosakodtunk meg, az alsó rész valahogy mindig kimaradt. Nem is tudom, hogy miért” – vallja egy egykori polgárasszony. Tény, hogy a budapestiek kb. 60%-a még 1940-ben sem tisztálkodott rendszeresen, mégis a főváros volt ezen a téren országos viszonylatban az első.

¹⁶ Ilyen árjegyzék maradt meg az 1910-es évekből, amely Mössmer József Koronaherceg utca 12. szám alatti boltjának árjegyzékét tünteti fel.

A ruházat, a lakás gondozása és a test tisztántartása természetesen összefüggött egymással. A számunkra logikus (hiszen saját értékrendünk által diktált) feltételezések ugyanis – hogy tudniillik a normarendszer szerinti tisztaságfogalom azonos súllyal jelentkezett a ruházat, a környezet, illetve a test esetében – kevéssé bizonyultak helytállóknak a korban. A vizsgálat egyértelműen arra enged következtetni, hogy a test tisztaságának forradalmi, máig tartó előtérbe kerülése az 1920-as évekre tehető, egyelőre csak a test egyes részeit illetően.

S noha a higiénéiával kapcsolatos eszközök, tárgyak illetve az ezeket a tárgyakat reklámozó hirdetések megjelenése mennyiségben az előző korokhoz képest nagyléptékkel növekedett, ám nagyon szűk réteg tudta rendszeresen használni is. Az alacsonyabb társadalmi rétegeknél, mint pl. munkáscsaládok, cselédek, a rendszeres tisztálkodás a legutolsó szempontként jelentkezik a megélhetés és az életvitel szempontjából. A gyerekekre jobban odafigyeltek.

Kultúraközvetítés

A cselédként dolgozó falusi lányok budapesti tartózkodásuk alatt egy sor, korábban nem ismert higiénés szabályt sajátítottak el. Amikor visszatértek falujukba, a megszerzett tudást nem mindig tudták az otthoni környezettel elfogadtatni.

Ennek két jellemző oka lehetett. Egyrészt nem voltak meg azok a tárgyi feltételek (fürdőszoba, vízvezeték), amelyek abban a városi környezetben, ahol szolgáltak, már meghonosodtak, másrészt a hagyományokhoz erősen ragaszkodó falusi közösség nehezen fogadta vissza a városon szolgált lányokat. Kevés dolgot vesznek át, nehogy a falu kiközösítse őket. Ha pl. valaki már nem a viseletben jön haza, levágatja a haját, többet mosakodik, gyakran megbélyegzik, mondván, hogy biztos beteg, valamit (általában nemi bajt) elkapott Budapesten. A gyakran tisztálkodó lányokat romlottnak, prostituálnak tartják. Ez érdekes: a tisztasághoz kötődik a tisztátalanság. „Megjárta már Budapestet is” – ez azt jelentette, hogy már nem erkölcsös. „Fölment Pestre, levágatta a haját.” Katona Imre jegyzi le, hogy

pl. a Tisza felső vidékén sokáig az volt a felfogás, hogy „Aki szolgál, az világi rossz” vagy a délföldiek szerint „Pest, feketére fest”.¹⁷

Ezt jellemzi a következő „dal” is, amit az egyik, egykor cselédet tartó adatközlő énekelt:

*Szomszédasszony de rossz lett a leánya,
Azt mondják, hogy moziba jár,
Azt mondják, hogy telefonál,
Azt mondják, hogy fürdik is már, a ronda már.*¹⁸

Maga a cseléd is úgy öltözködött, hogy saját házassági esélyeit növelje, társadalmi hátrányait divatos öltözékével kiegyenlítve.

A cselédek többsége hiába szolgált városban, a polgárosodás szele csak kismértékben érintette meg őket. Könnyen visszailleszkedtek családjukba.

A cselédként dolgozó lányok gyakran kaptak pesti tartózkodásuk alatt ajándékba tisztálkodási szereket. A legjellemzőbb ezek közül a szappan volt. A „szagos szappant”, ha hazavitték, soha nem a mosakodásra használták el, hanem a ruha közé tették. A Pestről hazaküldött csomagok között is szerepelt a szappan, amit a „nagysága” küldött a faluban maradt családtagoknak.

Gyakran megesett az is, hogy már nem mentek vissza a faluba. Ennek egyik fő oka az volt, hogy a teherbe ejtett lányt már nem fogadta vissza a falu, sem a család. Ilyenkor albérletekben, anyaotthonokban tengődtek. Szerencsésebbek voltak azok, akik férjhez mentek.

A Pesten maradt lányok életmódjukban azonban erősen ragaszkodnak a hagyományaikhoz. Ennek egyik jellemző megnyilvánulása volt pl. a lakásbelső kialakítása, amely a parasztszoba vagy konyha rendezőelveit követte, vagy például a testi és lakáshigiéna. Talán csak a viselet elhagyása avatta őket „városi polgárokká”. Csak külsőségekben utánozták a fővárosi

¹⁷ KATONA Imre 1997. Magyar Néprajz VIII. Társadalom. 182.

¹⁸ Saját gyűjtés, adatközlő: Varró Katalin.

asszonyokat. Ezt példázza egy Budapesten maradt cselédlány esete is:

„Mindenes volt: mosott, főzött, takarított. Egy katonatisztnél szolgál először, aki teherbe ejti. A falujába többet nem mehetett vissza. Mindenféle cédának elmondták. A családommal 1922-ben találkozok. 2 szobás polgári lakásba mindenesnek érkezik. Szoptatós dajkája is lett édesanyámnak. Nagyon rosszul élte meg a megesést, haláláig nem beszélt róla. Teljes kitalálásban élt. Később, amikor a Lujza utcában lett házmester, számára ez egy felemelkedés volt. Később is tartotta velünk a kapcsolatot, édesanyámat istápolta. Gyerekekkel nem cselédkedhetett, ezért a gyerek visszakerült Cirákra. Hormonzavaros volt, hamarabb meghalt. Anna nénit a családja mindig leszólta: Te pesti, nagyképű vagy, játszod az eszed. Sokáig teknőben mosott, aztán lavórban.

Takarítási szokások: »ahol a papok táncoltak«, tehát a szőnyegnek mindig porszaga volt. Annyira megszerette anyámat, a gettóba nap mint nap bement. Anyám óvta őt, hogy ne jöjjön, de ő mindig hozott enni. A csendőr mondta is neki: Te büdös kurva, lehet hogy te is zsidó vagy. Édesanyámék egyszer elhátározták, hogy férjhez adják. Hirdetést adtak fel. Jelentkezett is egy nyomdász. Anna néni nagyon büszke volt a férjére, aki cselédként kezelte őt. De az, hogy a férje nyomdász, számára ez is nagy szó volt. Gyerekük nem lett. Amikor anyámat elvitték táborba és megszőkött, Anna néni fogadta őt be, annyira szerette őt. Amikor férjhez ment a nyomdászhoz, elköltözött tőlünk, de naponta találkoztunk, később ő nevelt fel, mert az apám nem törődött velem. A Szobieczy (sic!) utcában lett házmester, számára ez nagy felemelkedési lehetőség volt. Földszinten lakott 32 m²-en. WC, fürdőszoba nem volt. Szoba, konyha, előszoba, spejz. 57-ben hal meg a férje, én 54-ben születtem. Mindennap kiment a temetőbe a férje sírjához. Gyakran látogatta anyám Anna nénit. 1956. okt. 23-án is éppen hozzá mentünk, aztán ott maradtunk 2 hónapig. Anna néni lakásának berendezése: polgári módon berendezett, de falusiasan volt berendezésének. A szobában a bútorok elrendezése megfelelt egy parasztház szobájának berendezésével. Az ágyán magas dunyha, falilámpa,

Szűz Mária képkerettel, éjjeli szekrény, hármastükör, ovális asztal, fotel. A faliorát a férje vette, iránta való tiszteletből ott tartotta a falon. Volt egy hokedli és egy sámli is. 4 elemet végzett.

Apámat elvitték Manthausenbe. Mikor visszakerült Dunaújvárosban élt. Papírkereskedése volt. Anyámtól elvált. Anna nénivel ki nem állhatták egymást. Hivatalból utálta, nyersszájú volt. Államosításkor mégis ő mentette meg apám vagyonát. Szegény szedett védett ruhákba járt. A Szobieszky u.-ban a mosókonyha a pincében volt, a padláson teregettek. Egy könyvbe írták be, hogy ki mikor mos, itt már volt hűtő is. 30-as évekből volt rádiója, a férje révén jutott hozzá. Szüleim 60-ban elváltak, Anna néni igazságot tett az osztozkodáskor anyám javára. Anyám 1968-ig élt. Apám ekkor elvitt Dunaújvárosba, de onnan eljöttem és elmentem Anna nénihez Pestre. Sezlonyon aludtam. Mindig a legfinomabb falatokat nekem adta. Vasárnap rituálisan csirke volt. A Haller téri piacon vett mindig 1-2 csirkét. Szombaton levágta őket a mosdóban, ott, ahol mosakodtunk. Falusiasan főzött, fafűtésű sparhelten. Volt egy barátnője, a Toncsi néni, aki egy zsidó néni volt. Neki volt tévéje. Mindig nála nézték többen is. A házban kialakultak gócpontok. Pl. szilveszterkor is együtt nézték a tévét. Anyám temetésén Anna néni rosszul lett, annyira szerette őt. 1972-ben költöztem fel Anna nénihez. Kevés pénze volt, de pl. cipőt, kabátot vett nekem. Egyszer apám kiment Amerikába a rokonaihoz. Hozott nekem ruhákat. Anna néni nagydarab, nagyszájú volt. Amikor katona voltam küldött csomagot. Spórolós volt. A pesti macska nem jó egérfogó. Jellemző, hogy a családja a temetésére eljött, és mint a hiénák kapták szét mindenét. Az utcában voltak barátai, járt is hozzájuk beszélgetni. A cselédek összejártak »falusi pletykálkodásra«. Ha festetett, mindig alacsony sorból választott festőt. Miska kancsó, csipkehorgolások, giccses porcelánok is voltak a házban. A padlót vikszelte lábra szerelhető kefével. A Kádárt szerette, nyilván a sorsa miatt. A szomszéd néni, aki egy másik társadalmi osztályba született, teljesen elfogadta. Amikor a tv-adás szünete volt, kártyapartit szerveztek. Toncsi nénivel együtt főztek. Anna néni a zsidó ételeket tiszteletben tartotta,

maceszgombócot nagyon jól tudott csinálni. Mi neológ család voltunk.

Anna néni lenézte a falusiakat, maradinak tartotta őket. A szexualitás mindig téma volt nála. Rádiót mindig hallgatott: rádiókabarét, déli harangszót. Toncsi nénivel vidámparkba, fűvészkertbe jártak. Az úttörővasúttal is ment. Ő több volt, mint egy rokon. Hideg, köves konyhában lecsutakolt. Hetente mosott haját. Fogat nem mosott. A Szobieszky utcában paraszti életmódban éltek az emberek, tehenet, disznót, csirkéket is tartotak.

A szennyestároló egyik felében fa volt, a másik felében a piszkos ruha. 1 hónapig gyűjtötte. Egyedül mosott Flóra szappannal. Nem szerette a mosóport, abszolút megmaradt konzervatívnak. Ők direkt mondták, hogy fürödjünk meg. A cselédszobában volt egy asztal, egy ágy, szék. Hetente váltottunk háziruhát. Minden este fürödni kellett. A Toncsi néni minden héten egyszer megengedte, hogy megfürödjön nála, mert neki volt fürdőszobája. Toncsi néni szólt neki, hogy már meg kéne fürödni. Bűdös volt, lavórban néha megmosakodott.”¹⁹

A budapesti szolgálatból hazajövő lányok, ha keveset is, de átvettek bizonyos szokásokat a szolgálat alatt. Ezt mutatja, hogy pl. Cserhátszentistvánon a két világháború között estélyi ruhás bálakat rendeztek. Innen direkt küldték a szülők lányait Budapestre, hogy az úri módot megtanulják. Kresz Mária közölte, hogy Pázmándról kb. 80 lány járt szolgálni a Dob utca környékére.

„Ahogyan a férfiak, a lányok is húzódtak fölfelé. Volt, ahol lenézés, maradiság, irigység mocskolta a tanyasi, falusi környezetből elvagyót. Nehéz pályaválasztás volt ez. Abban az ismert mondásban, hogy »Megjárta az mán Pestet is!« korántsem a kikapálódásra utalt a hangsúly, hanem arra, hogy a főváros maga az erkölcsi fertő. Persze vonzó volt a jobb fizetség, a pumpálás falikút, vagy a vezetékes víz a gémeskút, meg a kerek kút helyett, a söprött járda a sárban cuppogás helyett, vályogházban, sokadmagával egy szobában egy ágyban, kemencesutban

¹⁹Saját gyűjtés, adatközlő: Markovics Ferenc. (Eredeti helyesírással.)

szorongás helyett egy ágy a konyhában, sőt, külön cselédszoba, ami a századforduló után épült családi házakban, bérházakban olyan fontos tartozéka volt a városi, főleg fővárosi lakásoknak, mint a fürdőszoba.”²⁰

Összegzés

Magyarországon, különösképp Budapesten az 1920-as évektől vált dominánssá, elsősorban a polgári értékrendben, gondolkodásmódban a higiénia, ezen belül is a test tisztasága. Ám a higiénés elvárások különbözőképp hatoltak be a társadalom egyes rétegeibe; az alacsonyabb rétegek életében a legkevésbé fontos tényező volt a napi tisztálkodás. Dolgozatom végén egyértelműen megállapítható: a vizsgált korszakunkban a „tisztaság–piszkosság” kérdése a társadalmi megkülönböztetést tükrözte. Míg az „úri” jelző (ami nagyon szűk rétegre vonatkozott) a tisztasággal és a jól ápoltsággal volt jellemezhető, addig a nagytöbbség továbbra is megmaradt a „piszkos paraszt” jelzőnél. A testi higiénia fontosságának egyik legszembetűnőbb megnyilvánulása a fürdőszobák megjelenése és látványos elterjedése. Ennek a szerepe viszont jelentős a higiénés kultúra közvetítésében, elsősorban a cselédeken keresztül a falu felé, illetve a külvárosi, de paraszti sorban élő munkásréteg felé.

Vizsgált időszakunk témánk szempontjából felemás képet mutat. Míg 1918-ig sok szempontból folyamatos fejlődés érzékelhető, addig 1918 után a negatív gazdasági és politikai változások ellenére sem torpan meg Budapest higiéniai és közegészségügyi infrastruktúrájának fejlődése. Éppen ezekben az években épülnek ki azok az intézmények, amelyek a preventív munka mellett felvilágosító és szociális szerepet is betöltöttek. Különös érdem illeti e téren az orvosokat. Azt kell mondanunk, hogy az 1929-es világválság utáni tömeges elszegényedés csak részben volt gátja a higiénés kultúra terjedésének. A gazdasági okok nem feltétlenül változtatták meg az addig bevált higiénés gyakorlatot, és kevésbé befolyásolták az ez irányú gon-

²⁰ NAGY VARGA Vera: Szolgálók a Fővárosban a Tápió vidékéről. Tápió-mente néprajza. *Studia Comitatusia*, 16. 1987. 707–736.

dolkodásmódot. A felemás képet sokkal inkább abban látjuk, hogy a dolgozatban leírtak Budapest kiváltságos helyzete miatt nem tükrözik Magyarország egészét. Nem tudunk az adatokból ezért általános következtetéseket levonni. Annyit tudunk csak megállapítani, hogy a vizsgált időszakban Budapesthez képest a többi országrészben óriási a lemaradás, ahogy erre a hézagos statisztikai adatok alapján a dolgozatban utaltam. Természetesen az adatok értelmezése mai szemmel egy kicsit más.

A test felfedezése, a higiénia és a szépségápolás, valamint a modernizáció mint a polgári mentalitás egyik legszembetűnő jellegzetessége, szorosan összefüggött azzal az életmódváltással, amely a feudális jellegű háztartásvezetés fokozatos felbomlásához vezetett.

A kozmetikumok ismerős márkanevei (Nivea, Elida, Kalodont, Odol, 4711 stb.) már jelzik, hogy a korszerű szépségápolás alapjait ebben az időszakban rakták le: társadalmi elvárássá vált a korábbi „háziismeres” igénytelenség helyett a gondozott és tiszta külső, s az erre szánt idő „beépítése” a mindennapokba. Éppen erre a korra tehető a drogéria-hálózat kiépítése, valamint a fodrászok, kozmetikusok, manikűrösök és pedikűrösök munkájának fellendülése is. A már említett modernizáció a mosást sem kerülhette el, annak ellenére sem, hogy a vizsgált időszak háziasszonyai hagyományörzők voltak. Erre mi sem jobb bizonyíték, mint a cseléd- és mosónőtartás. A modernizáció különösen a „cseléd nélküli” háztartásban élő nőkre volt nagy hatással. A háztartási gépek világszerte a 19. században indultak hódító útjukra. Magyarországon azonban ez a polgári mentalításra csak elméletben hatott. Az egyik legnehezebb munkát, a mosást megkönnyítő mosógépek a második világháborút megelőzően kizárólag státusszimbólumként éltek. A modern háziasszony legfőbb erényei közé tartozott a cseléd helyes tisztaságra való tanítása is.

Hangsúlyoznunk kell azonban azt, hogy a 20. század elejétől megfigyelhető női szerep- és mentalitásváltozás Magyarországon nagyon szűk rétegre volt jellemző, és tulajdonképpen főbb jellegzetességei különösen Budapesten voltak megfigyelhetők.

Igazi kibontakozására tulajdonképpen nem kerülhetett sor, különösen vidéken, hiszen az 1945 utáni politikai-társadalmi átalakulás jelentősen formálta át „újra” a női szerepeket és ezzel párhuzamosan az életformát is. Legdöntőbben mindezekre a női foglalkoztatottság általánossá válása, a kétkeresős családmodell kialakulása hatott.